

Сущик Катерина, ст. IV курсу історико-філологічного факультету:
науковий керівник – к.і.н, доцент Жив'юк А. А. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

РОЗВІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ КУЗНЕЦОВА НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ 1941–1944 РОКІВ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню діяльності радянського розвідника-диверсанта Миколи Івановича Кузнецова. Розглянуто його дитячі та юнацькі роки життя. Проаналізовано підготовку розвідника до роботи в тилу. Особливу увагу звернено на його діяльність у містах Рівному та Львові, а також визначено та висвітлено роль Миколи Кузнецова в період Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1944 років. Висвітлено обставини загибелі та вишанування пам'яті Кузнецова.

Ключові слова: Микола Кузнецов, розвідник, диверсант, НКВС, СД, загін «Переможці», УПА.

Аннотация. Статью посвящено исследованию деятельности советского разведчика-диверсанта Николая Ивановича Кузнецова. Рассмотрены его детские и юношеские годы жизни. Проанализировано подготовку разведчика к работе в тылу. Особое внимание обращено на ее деятельность в городах Ривне и Львов, а также определено и освещено роль Николая Кузнецова в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1944 годов. Освещены обстоятельства гибели и почтения памяти Кузнецова.

Ключевые слова: Николай Кузнецов, разведчик, диверсант, НКВД, СД, отряд «Победители», УПА.

Annotation. The article is devoted to Mykola Ivanovich Kuznetsov known as the soviet secret service agent and diversionist. The author describes his childhood and youth hood. The training of secret service agent for work behind enemy lines was analyzed. Particular attention was focused on the activity in such towns as Rivne and Lviv. This article determined and shows the role of Mykola Kuznetsov during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1944. Circumstances of Kuznetsov's death and honoring his memory are highlighted.

Keywords: Mykola Kuznetsov, secret service agent, diversionist, People's Commissariat of Internal Affairs (NKVS), Security service (SD), detachment «Winners», Ukrainian Insurgent Army (UPA).

Актуальність дослідження полягає в необхідності оцінити діяльність Миколи Кузнецова у містах Рівному та Львові у 1942–1943 роках.

Життєвий шлях та особливості діяльності Миколи Івановича Кузнецова були об'єктом дослідження багатьох авторів, зокрема В. Антонова, В. Веденєєва, Т. Гладкова, Д. Григоровича, П. Денисенка, К. Закалюка, В. Замлинського, А. Лукіна, В. Немятого, О. Романчука, І. Тюфякова, Б. Харитонова, І. Чорновола та інші.

Метою статті є висвітлення та критичний аналіз діяльності М. Кузнецова в містах Львові та Рівному на основі історичних джерел і літератури.

Відповідно до визначеної мети у статті вирішуються такі **завдання**:

- вивчити дитячі та юнацькі роки життя Миколи Кузнецова;
- проаналізувати підготовку Миколи Кузнецова до роботи в тилу;
- з'ясувати обставини діяльності Миколи Івановича Кузнецова у містах Рівному та Львові;
- висвітлити роль Миколи Кузнецова в історії Другої світової війни.

Микола Іванович Кузнецов – це радянський розвідник, який у роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу у 1941–1944 роках виконував терористичні акти проти керівництва вермахту й окупаційної адміністрації. Він народився 27 липня 1911 року в селі Зирянка Талицького району Свердловської області в селянській сім'ї Івана Павловича і Анни Петрівни Кузнецових [1, с. 211]. Навчатися М. Кузнецов почав в рідній Зирянці, а в 1922–1924 роках продовжував навчання в Баїрській школі. Під час навчання Микола був активним учасником всі шкільних заходів, веселим і товариським хлопчиком. У школі виявились неабиякі його здібності лінгвіста, він легко і швидко опановував німецьку мову.

Дізнавшись, що у Талиці мешкають колишні військовополонені німці, які осіли на Уралі з часів першої імперіалістичної війни, Микола познайомився з ними, часто зустрічався і розмовляли німецькою, вдосконалюючись в живій розмовній мові [2, с. 2].

Закінчивши школу-семирічку, Микола вступив на перший курс агрономічного відділення Тюменського сільськогосподарського технікуму. Цей рік для юнака був знаменний тим, що його прийняли кандидатом в члени комсомолу. В технікумі Кузнецов почав займатися в гуртку есперантистів (гурток з вивчення міжнародної мови) та був прийнятий в члени Союзу есперантистів СРСР. Навчатися в Тюмені М. Кузнецову довелось лише рік. Влітку 1927 року несподівано помер його батько. На плечі шістнадцятирічного Миколи лягло не за віком велике навантаження. Щоб допомагати матері вести господарство, він хотів залишитись в селі, але за наполяганням рідних осінню 1927 року вступив у Талицький лісний, нині лісотехнічний технікум [3, с. 451].

В технікумі, окрім лісотехнічних дисциплін, студентів навчали вмінню читати карти і плани, орієнтуватися на місцевості, особливо в нічний час.

Обов'язковим предметом було мисливствознавство. На практичних заняттях учні вели організований відстріл птиці і звірів та робили з них опудала. В лісорозсаднику вони проходили практику посадки дерев, збирали і готували гербарії з різних трав і квітів. Навчальним планом підготовки студентів передбачалось також 25–30-ти кілометрові лижні походи. На заняттях з військової справи вони вивчали матеріальну частину зброї, навчалися влучно стріляти. Навчатися було нелегко, але цікаво [4, с. 4].

Взимку 1927 року Миколу Кузнецова з кандидатів перевели в члени комсомолу. Життя комсомольської організації технікуму було ключем. Комсомольці брали участь в масових компанях з ліквідації неписьменності серед дорослого населення, проведенні хлібзаготівель, виборів в сільські Ради, випускали стінгазети, ставили спектаклі. Використовуючи різноманітні форми роботи, комсомол прищеплював студентам ідейну переконаність, патріотизм, непримиренність до пережитків минулого та антигромадських вчинків. В усіх цих політичних компанях Микола брав найдіяльнішу участь.

В кінці 20-х років почалася індустріалізація країни, йшла перебудова села на соціалістичний лад. Кузнецов разом з іншими комсомольцями їде в село, де веде агітацію за вступ в колгоспи. Мати і сестра Миколи після розмови з сином теж вступили в комуну. Збереглася довідка від 23 вересня 1929 року: «Дана Кузнецову Никонору Івановичу в тому, що він є членом комуні «Червоний орач» з його сімейством з 13 травня 1929 року» [5, с. 17].

Згодом М. Кузнецов переїхав до Свердловська, обіймав різні службові посади на підприємствах міста та навчався в Уральському індустріальному інституті. В 1939 році він був переведений до Москви на посаду оперативного уповноваженого центрального апарату Головного управління державної безпеки НКВС СРСР (псевдонім «Пух»). В Москві Микола Іванович продовжував вдосконалювати свої знання німецької мови. В його квартирі була велика бібліотека на німецькій мові з різних галузей знань. Він вивчав німецьку літературу і мистецтво, історію, філософію і економіку країни. Знав багато німецьких віршів і пісень.

З початком Великої вітчизняної війни М. І. Кузнецов рвався на фронт. Однак туди він не потрапив. Командування вирішило, що людину з такими блискучими знаннями не тільки німецької мови, але і Німеччини, та ще з типовою арійською зовнішністю використовувати в звичайному парашутно-десантному підрозділі просто недоцільно [6, с. 18–19].

Весною 1942 року став формуватись партизанський загін «Переможці» [7, с. 12] для проведення розвідки глибоко у тилу противника. На чолі загону були поставлені випробувані комуністи Дмитро Миколайович Медведєв і Сергій Трохимович Стехов. Основне завдання, яке ставилося перед загonom – вийти в глибокий тил противника на території Західної України. В склад загону включили і Миколу Івановича Кузнецова, який під виглядом німецького офіцера міг знаходитись серед окупантів, проникати в різні

установи і проводити розвідувальну роботу. За легендою він повинен був діяти під іменем Пауля Зібберта, уродженця Східної Пруссії [8, с. 13]. Для цього йому потрібно було досконало вивчити структуру і статuti Німецького вермахту, засвоїти манери і звичаї фашистів. Переодягнувшись в форму військовослужбовця вермахту, він подовгу знаходився серед німецьких військовополонених та спілкувався з ними [9, с. 2].

На допомогу Кузнецову у виконанні головного завдання на початку 1943 року в загін прийшла Валя Довгер, яка служила рахівником на млині. Її батько, Констянтин Юхимович Довгер, за національністю білорус, був лісничим і підтримував зв'язки з партизанами. Коли він на початку березня 1943 року їхав у Сарни з дорученням загону, його по дорозі захопили бандерівці. Після трагічної загибелі батька Валя рвалася до активних дій, вимагала дати їй зброю [10, с. 17].

Через декілька тижнів після приходу Валі в загін Медведєв познайомив її з Кузнецовим. Зустріч відбулась в штабній землянці. Тоді і вирішили, що Валя, яка вільно володіла польською і трішки гірше німецькою мовами, буде направлена в Рівне помічницею Кузнецова. На початку квітня у супроводі Миколи Гнидюка вона відбула в місто [9, с. 4].

У Рівному розвідниці потрібно було знайти квартиру і, прописавшись, влаштуватися на яку-небудь роботу, щоб Пауль Зібберт під виглядом залицання за молодістю, цікавою «німецькою» пані, зміг би зустрічатися з нею.

В місті у Валі виникли труднощі з влаштуванням на службу. Щоб отримати роботу, вимагалось посвідчення фольксдойче, тобто місцевого жителя німецької національності, які користувались в окупованих областях багатьма привілеями, в тому числі і при влаштуванні на роботу. За легендою Валя рахувалася дочкою німця, який загинув від рук партизан. Її прізвище – Довгер – відповідало легенді. Документи батька, звичайно, не збереглись. Відновити її приналежність до фольксдойче в Рівному міг лише сам рейхскомісар окупованої України Ерїх Кох, та й то лише за показами свідків. Цю обставину вирішив використати Кузнецов. Справа в тому, що радянські розвідники, діючі в Рівному, в тому числі і Кузнецов, крім інших завдань мали ще одне – ліквідувати Коха [11, с. 3].

Процедуру отримання для Валентини Довгер посвідчення фольксдойче Кузнецов вирішив використати для проникнення в рейхскомісаріат з метою ліквідації Коха. Було вирішено, що Микола Іванович і Валя під виглядом нареченого і нареченої доб'ються дозволу на прийом до Коха і розстріляють намісника у його власній резиденції [12, с. 17].

Однак, на думку багатьох відомих радянських авторів, дізнавшись від рейхскомісара про операцію військ вермахту «Цитадель» на Курській дузі, М. Кузнецов вирішив передати до Москви цю стратегічну інформацію. Тому він не стріляв у Коха, оскільки не був впевнений в тому, що, вбивши його, зможе вийти з резиденції живим. Цим самим він поставив себе під

загрозу звинувачення в невиконанні покладеного на нього головного завдання. Ще одним результатом візиту до Коха було те, що Валентина Довгер, за рекомендацією рейхскомісара, отримала роботу безпосередньо в лівій ворога і в подальшому добувала цінну інформацію [11, с. 9].

Улітку 1943 року загін Медведєва поповнився ще двома розвідницями. Лідія Іванівна Лісовська, молода, струнка блондинка з красивим смуглим лицем великими сіро-голубими очима, працювала в офіцерському казино в Рівному. У неї був великий круг знайомств, особливо серед старшого офіцерського складу, в тому числі серед співробітників СД. Разом з Лідією працювала її двоюрідна сестра Марія Микота, або, як її називали Лісовська Майя. На квартирі у Лісовської, за свідченнями очевидців, часто збиралися офіцерські компанії, серед них були офіцери, які слідували через Рівне з фронту або на фронт. Бував тут і Пауль Зіберт. Дотепний, товариський, а головне, щедрий на частування, Зіберт був душею компанії. Ця обставина значною мірою обумовлювала успіх обер-лейтенанта в середовищі фашистських офіцерів і вони самі набивались в друзі Зіберту.

Сестри запам'ятовували все, що говорили п'яні окупанти в казино і на вечірках. Дізнавалися нічні паролі і передавали їх своїм розвідникам [13, с. 11].

В Рівне направили розвідника Валентина Семенов в формі солдата допоміжних частин вермахту. Разом з ним в місто виїхав М. І. Кузнецов. В місті Семенов проживав декілька днів. Весь час його підстерігала небезпека провалу. Одного разу розвідники домовились, що вдень, в обумовлений час, вони зустрінуться на конспіративній квартирі на північно-східній окраїні Рівного. Шлях туди проходив через базар. Коли Валентин йшов на визначену Кузнецовим явку, то здалеку побачив на розі базару німецького офіцера. Він уважно дивився на перехожих, зупинив Семенова і владно зажадав побачити документи [6, с. 83].

Німець, переглядаючи документи, ледь чутно, російською сказав: «На Грабник не ходи, квартира провалена, там засада гестапо. Зустрінемося увечері у Лісовської». Валентин сховав документи в кишеню, шанобливо козирнув і покрокував в зворотній бік.

На квартирі у Лісовської Семенов дізнався, що Кузнецов, ризикуючи накликати на себе підозри, близько години очікував його біля базару, знаючи, що Валентин піде цією дорогою, щоб перехопити і попередити про засідку, про яку йому стало відомо абсолютно випадково. Незабаром Семенов повернувся в загін [14, с. 86].

У другій половині 1943 року в загоні Медведєва вирішили провести ряд актів відплати катам українського народу, не послаблюючи при цьому розвідувальної роботи. В той час це було необхідно, що посилити страх і паніку серед фашистів, не дати їм спокою і в глибокому тилу. Крім цього, акти відплати посилювали віру місцевого населення в непереможність Червоної Армії, були призовом до ще більшого опору окупантам.

Проведення терористичних актів над ватажками гітлерівської військової і цивільної адміністрації в Рівному взяв на себе Кузнецов [15, с. 99].

Для Кузнецова в Рівному партизани дістали новий автомобіль. На хуторі перефарбували його, змінили номери. За кермо сів розвідник Микола Стругинський, одягнений в форму німецького солдата [11, с. 11].

20 вересня 1943 року розвідники з'явилися в Рівному. Кузнецов і Стругинський повинні були здійснити акт відплати над заступником Коха генералом Паулем Даргелем. Але сталась помилка. Убитий був не Даргель, а міністерський радник фінансів генерал Ганс Гель і касовий референт майор Адольф Вінтер, який тільки прибув з Берліна з надзвичайними повноваженнями. На місці події жандарми, як свідчать дослідники, підбрали два трупи, а на мостовій знайшли шкіряний гаманець [12, с. 17].

Гаманець, підібраний на мостовій жандармами і доставлений в гестапо, Кузнецов загубив не випадково. Ця втрата повинна була послугувати і послужила зав'язкою дуже цікавої комбінації, розробленої в штабі загону.

Новенький гаманець з маркою відомої берлінської галантерейної фірми, був виявлений партизанами при обшуку у захопленого незадовго до цього видного емісара українських націоналістів, що прибув з Німеччини. В гаманці був паспорт з дозволом в'їзду на окуповану територію, членський квиток берлінської організації українських націоналістів і директива організації (у формі особистого листа) своїм відгалуженням на Західній Україні. В ній містилось вимога гестапо посилити боротьбу з партизанами. В загоні, за даними науковців, гаманець поповнили даними, котрі могли б скомпрометувати націоналістів [16, с. 6].

Удар був розрахований точно. Гестапо підозріло ставилося до націоналістичних ватажків і «потрапило на вудочку». В місцевих газетах з'явилися численні натяки, на те, що той хто робив замах і був одягнений в німецьку форму, насправді належав до зрадників фюрера. Газети повідомляли далі, що органи безпеки, тобто гестапо і СД, вже напали на слід злочинця.

Залишений Кузнецовим слід привів гестапівських нишпорок саме туди, куди і розраховувало командування загону. Гітлерівці схопили тридцять вісім видних націоналістів. І всіх їх розстріляли. А через десять днів, за даними дослідників, розвідники на тій же машині, тільки заново перефарбованій та з іншими номерами, знову з'явилась у місті [15, с. 100].

Коли Даргель з ад'ютантом йшов на обід, машина з партизанами зрівнялася з ними. Кузнецов вискочив з неї і кинув гранату. Двоє фашистів упали. Невеликий осколок гранати потрапив в ліве передпліччя Миколи Івановича. Кузнецов швидко вскочив в машину. На цей раз їм загрожувала велика небезпека. Розпочалась погоня. До війни Стругинський працював водієм в Рівному, добре знав місто і в лабіринті вулиць зумів відірватися від переслідувачів. Незабаром з'ясувалось, що Даргель був тяжко поранений і контужений.

В жовтні 1943 року від рук Кузнецова знайшов смерть агент гестапо майор Мартин Геттель, а пізніше – замісник Коха із загальних питань генерал Герман Кнут. На черзі до знищення був і командуючий особливими каральними загонами генерал фон Ільген. Через Лідію Лісовську, яка в той час служила економкою у Ільгена, розвідники дізнались, що генерал обідає вдома. Вона ж повідомила, що два його ад'ютанти поїхали в Німеччину. Будинок охороняється одним вартовим і денщиком. Вирішено було полонити Ільгена. Помічниками Кузнецова в цій операції були Микола Струтинський, Ян Камінський і Мечислав Стефанський, одягнені в німецьку форму.

15 листопада 1943 року, близько 16 години, машина з розвідниками зупинилась біля будинку № 3 на вулиці Лермонтова. Партизани вийшли із машини і попрямували до будинку. Обеззброїли вартового і денщика. В будинку провели ретельний обшук, забрали документи та зброю.

Незабаром прибув генерал. В передпокої його зустріли розвідники. На пропозицію здатися в полон Ільген вчинив відчайдушний опір. З великими труднощами його схопили і повели до машини. На вулиці Ільгену вдалось вирватись з рук партизан. Звільнивши одну руку, він виштовхнув кляп з рота і закричав. Партизанам вдалося знову зв'язати генерала, але крик про допомогу був почутий. Коли Ільгена заштовхували в машину, до місця події вже бігли три німецьких офіцери. Обстановка вкрай загострювалась, але Кузнецов, як завжди, знайшов дивовижно вірний хід. Він пішов на зустріч біжучим і на питання: «Що тут відбувається?» – заявив: «Я співробітник служби безпеки, прошу упевнитись в моїх повноваженнях». «Ми затримали радянського терориста, переодягненого в німецьку форму, – продовжував Кузнецов. – пред'явіть ваші документи!» Офіцери слухняно подали свої посвідчення. Кузнецов уважно переглянув їх, даючи час партизанам краще сховати генерала у машині. Один з офіцерів виявився особистим водієм Коха. Звертаючись до нього, за свідченнями свідків, Кузнецов сказав: «Ви, пане Гранау, поїдете зі мною свідком в гестапо», а його супутникам оголосив, що вони вільні [14, с. 98].

Забравши з собою вартового і денщика, перевантажений автомобіль на максимальній швидкості понісся вулицями Рівного. Через годину вони були далеко за містом, на одному з хуторів, де була конспіративна квартира.

Після викрадення генерала Ільгена було вирішено стратити головного суддю окупованої України генерала Альфреда Функа. Зробити це планувалося в будівлі верховного суду. Кузнецов попередньо побував в будинку, де розміщувався суд, вивчив внутрішнє планування, запам'ятав всі ходи і виходи.

16 листопада 1943 року в місті поширилась новина: в будинку верховного суду вбитий Альфред Функ. На його смерть в газеті був надрукований некролог «Судовий президент України убитий», підписаний Кохом.

Це був останній акт відплати в Рівному. Так, один за одним, кати українського народу отримали розплату за свої злочиння [7, с. 20–21].

Після короткого відпочинку в загоні Кузнецов переїхав до Львова і там продовжив розвідувальну роботу. У Львові Кузнецов, залишившись без зв'язку з загonom, змушений був діяти сам. Про це стало відомо після війни за документами львівського гестапо, захопленими радянськими військами.

Шеф гестапо міста Львова Петер Краузе в рапорті Інституту криміналістики і судової медицини в Кракові доповідав, що 31 січня 1944 року був вбитий підполковник Ганс Петерс. Будинок Петерсона відвідав невідомий у формі гауптмана, був затриманий охороною будинку і доставлений до підполковника Петерса. Під час перевірки його відрядного посвідчення уявний гауптман, який назвав себе Паулем Зіббертом, трьома пострілами в упор застрелив підполковника Петерса і єфрейтора Зайделя і непомітно зник. В наступному рапорті повідомлялося про замах на віце-губернатора Бауера і доктора Шнайдера, а також наголошувалось на тому, що два злочини були скоєні однією зброєю. Виникла підозра, що невідомий злочинець виконав своєю зброєю багато інших замахів на німців та інших осіб, які займали відповідальні посади [15, с. 126].

Радянські люди про акт відплати над гітлерівськими катами дізнались з газети «Правда» за 15 лютого 1944 року, яка писала: «За повідомленням газети «Афтенбладет», на вулиці Львова серед білого дня невідомим, одягненим в німецьку форму, були вбиті віце-губернатор Галичини доктор Бауер і високопоставлений чиновник Шнайдер. Вбивця не затриманий» [17, с. 3].

12 лютого 1944 року на світанку машина з розвідниками групи Кузнецова виїхала з міста Львова і по Винниківському шосе рушила в бік лінії фронту. Її зупинили на контрольно-пропускному пункті в селі Куровичі. Майор фельджандармерії Кантер зажадав показати документи. У відповідь Кузнецов вихопив пістолет і застрелив майора. Ян Камінський через відкрите вікно автомобіля автоматною чергою вистрілював по солдатах, які стояли біля шлагбаума. Рушили далі, але по дорозі закінчився бензин. Розвідникам довелось кинути машину і сховатись у лісі [3, с. 2].

В ніч на 9 березня 1944 року Микола Кузнецов, Ян Камінський та Іван Белов підійшли до села Боратин, де був передбачений можливий пункт зв'язку з загonom. Постукали в будинок. Двері відкрила господиня. Кузнецов і Камінський зайшли в будинок. Белов залишився у дворі на варті.

Прихід в село розвідників був помічений упівцями, які перебували у засідці. В короткій сутичці бійцям УПА вдалось обеззброїти захоплених зненацька партизан. Кузнецов зрозумів, що цього разу обставини склалися не на його користь, він підірвав себе гранатою [18, с. 6–7].

Після смерті М. Кузнецов посмертно отримав звання Героя Рядянського Союзу (05.11.1944 р.). Також він був нагороджений двома орденами Леніна. Розвідник похований у Львові на Холмі Слави. Пам'ятники цій суперечливій особистості встановлені у Львові, Рівному і на батьківщині, меморіальні дошки – на установах, де він працював.

Отже, Микола Іванович Кузнецов – радянський диверсант-розвідник, агент НКВС, який під час Другої світової війни виконував терористичні завдання радянського командування – вбивав керівників окупаційної німецької адміністрації в Рівному та Львові. В радянські часи постать Кузнецова ототожнювалась з образом легендарного героя-розвідника. Сьогодні думки розділились. Нині для багатьох Кузнецов – радянський диверсант-терорист. За вбивство ним фашиста Бауера німці стратили дві тисячі мешканців Рівного, за смерть Геля – розстріляли усіх в'язнів Рівненської тюрми. Таким чином, постать Миколи Івановича Кузнецова можна розглядати по-різному, так само, як і результати його діяльності у Львові та Рівному в 1941–1943 роках.

Перспективними є подальші дослідження діяльності М. Кузнецова та тлі подій Великої вітчизняної війни та визвольного національного руху на Західній Україні.

1. Немяты́й В. Подвигом прославленные : Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны / В. Немяты́й, Д. Григорович, П. Денисенко, В. Замлинский. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 382 с. **2.** Лукин О. Розвідники / Червоний прапор. – 1974. – 29 липня, 2, 4, 5, 6, 9 серпня. **3.** Смолій В. Енциклопедія історії України : У 10 т. / В. Смолій та ін. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 451. **4.** Кузьменко М. Спогади про героя – партизана / М. Кузьменко // Червоний прапор. – 1957. – 22 вересня. **5.** Шпак В. Легенди Миколи Кузнецова : для одних він герой, для інших – терорист, на чітїх руках залишилась не лише ворожа кров / В. Шпак // Урядовий кур'єр. – Київ, 2011. – № 138. – 30 липня. **6.** Лукин О. Николай Кузнэцов / О. Лукин, Т. Гладков. – Москва : «Молодая гвардия», 1972. – 509 с. **7.** Бухало Г. Последам Героя / Г. Бухало. – Ровно, 1989. – С. 9. **8.** Сидоренко В. В сердцах ровенчан – навечно : Комплект пристендовых проспектов к экспозиции Ровен. краевед. музея / В. Сидоренко, П. Кучер. – Ровно, 1985. – 33 с. **9.** Веденеев В. Микола Кузнецов – загадка агента «Пуха» / В. Веденеев // ОГО. – 2012. – № 16. Гладков Т. Таким його не знали... / Т. Гладков // Володимирецький вісник: Районна газета. – Володимирець, 2006. – № 22. – 5 травня. **10.** Медведев Д. Н. Сильные духом (Это было под Ровно) / Д. Медведев. – Москва : Правда, 1989. – С. 69. **11.** Дітріх З. Під чужим іменем / З. Дітріх // Зміна. – 1973. – 26, 28, 30 червня. **12.** Шкадов И. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь в двух томах / И. Шкадов. – Москва : Воениздат, 1987. – 911 с. **13.** Намазов О. Виконавець. Повесть / О. Намазов. – Рівне, 2007. – 116 с. **14.** Мартинова О. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941 – 1945 : Док. і матеріали / О. Мартинова, Г. Сербіна, Н. Скварцова. – Львів : Каменяр, 1989. – 223 с. **15.** Тюфяков И. Дорога в бессмертие / И. Тюфяков. – Москва : Планета, 1985. **16.** Парфенюк В. Початок Миколи Кузнецова / В. Парфенюк // Клеванський трактат. – Зоря, 2011. – № 35. – 6 вересня. **17.** Закалюк К. Обов'язок пам'яті / К. Закалюк // Червоний прапор. – 1983. – 16 вересня. **18.** Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки : нариси історії міста / Я. Поліщук. – Вид. 2-ге, доповн. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 300 с.